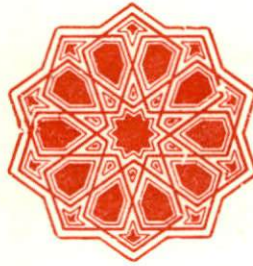

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

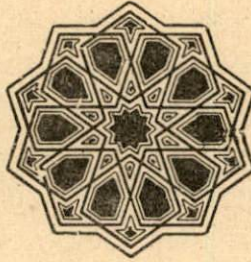
Makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

MEVLANA VE FELSEFESİ

Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU

HAYATI

Muhammed Celâleddin, kimi kaynaklara göre H. 604/M. 1207'de Belh'de dünyaya gelmiştir. Kimi araştırmacılara göre ise daha erken tarihlerde doğmuştur. Türk soyundandır.

Mevlâna'nın babası Belh'de tanınmış bir bilgin olan Bahaeddin Veled b. Hüseyin b. Hatibi'dir. Bu değerli kişi Sultan ul-Ülema saniiyle de tanınır. Mevlâna Celâleddin henüz beş yaşındayken babası Belh'den ayrıldı. Bahaeddin'in Şam, Hicaz, Malatya, Erzincan ve Akşehir gibi illeri dolaştığı kaynaklarda söylenmektedir. Bahaeddin'in Konya'ya geliş tarihi hakkında çeşitli söylentiler vardır. İbtidaname'de Bahaeddin Veled'in Konya'ya H. 626/M. 1228 de geldiğinden söz edilmektedir. Muhammed Celâleddin, Konya'ya gelmeden önce babasıyla yaklaşık yedi yıl kadar Karaman'da (Lârende'de) kalmıştır. Yaklaşık H. 623 yılında Şerefeddin Semerkandî'nin kızı Gevher Hatun'la Karaman'da evlenmiştir. Annesinin mezarı da Karaman'dadır.

Konya'da Muhammed Celâleddin'in babası Sultan ul-Ulama saygınlık görmüş ve Alâettin Keykubat'ın babası onun adına Hüdavendigâr Medresesi'ni yaptırmıştır.

Bahaettin Veled H. 628/M. 1230 da hayata gözlerini yummuştur. İyi yetişmiş olan Muhammed Celâleddin'e babasının öğrencilerinden Seyyid Burhanettin Muhakkik'in tasavvufun özünü aşılamağa çalıştığı bilinmektedir. Burhanettin ölünce Muhammed Celâleddin beş yıl süresince çevresine dinsel öğüt vermeğe devam etmiştir. H. 642/M. 1244 de mutasavvıf Şemseddin Muhammed Tebrizî'yi Konya'da görüyoruz. Anlatıldığına göre Şemseddin Tebrizî, Mevlâna'ya sormuş: "Bayezit Bistamî mi büyük, yoksa Hz. Muhammed mi?" Muhammed Celâleddin hemen yanıt vermiş ve Hz. Muhammed'in daha büyük olduğunu söylemiş. Bayezit'in "kendimi tesbih ederim Şanım ne yücedir" gibi söz-

lerinin bir kıvılcımla taşkınlığın işareti olduğunu, oysaki Hz. Muhammed'in mânevî halinin çok geniş bulunduğunu belirtmiş.

Mevlâna'nın yanıtı Şems'in çok hoşuna gitmiş. İki manevî kişi Tanrı yolunda dost olmuşlar. Mevlâna, Şems'i o denli sevmiş ki, manevî öğrencilerini unutmaya başlamış. Öğrencilerin yakınmasından rahatsız olan Şems H. 643/M. 1245 de Şam'a gitmiş. Bu kez Mevlâna daha çok yalnızlığı seçmiş. Şems'i getirtmek üzere oğlu Sultan Veled'i Şam'a yollamış. Şems dileklere dayanamıyarak Sultan Veled'le Konya'ya dönmüş. Ancak yine Mevlâna'nın öğrencileri sızlanmaya başlamış. Şems de bu türlü davranışlardan rahatsız olduğundan H. 645/M. 1247 de ortadan kaybolmuştur.

Mevlâna, Konya'da çok sayılan ve çok sevilen bir insandı. Onu çevresinde Başvezir Emir Pervane, Selçuk Sultanı Alaeddin II, Rüknettin ve daha sonra İzzettin Keykâvüs vardı. Ayrıca Ahilerden tanınmış kimseler bulunuyordu. Soylu kişilerden tutunuz da işçilere kadar Mevlâna'nın etkisi yayılmıştı. Ancak Şems'in kaybolması Mevlâna'yı son derece üzdü. Gittikçe yalnız bir yaşamı seçmeğe başladı. Şems'e manevî bir aşkla bağlanmıştı. Hatta kimi zaman kendisini onunla özdeşleştiriyor ve gazellerinin altına Şems imzasını atıyordu.

Mevlâna bir süre sonra Şems'in yerine koyduğu Kuyumcu Selahuttin Zerkub'da aradığını bulmaya çalıştı. On yıl kadar dostluktan sonra Selahuttin öldü. Mevlâna bu kez de Çelebi Hüsamettin Hasan b. Muhammed b. Ali'yi manevî dost edindi. On yıl kadar Hüsamettin onun halifelliğini yaptı. Mevlâna tanınmış Mesnevî'sini onun dileği üzerine yazmaya başladı. Hüsamettin H. 672/M. 1273 de Mevlâna'dan bir süre sonra öldü. 1273 yılında Mevlâna da ölmüştü. Mevlâna'nın yeri bir süre boş kaldıysa da oğlu Sultan Veled onun halifelliğini ısrar üzerine kabul etti. Mevlevîliği asıl örgütleyen ve ekolün ilkelerini saptayan Sultan Veled olmuştur¹.

ESERLERİ:

Mevlâna'nın eserleri genellikle farsçadır. Onun Türkçe konuştuğu ve az da olsa Türkçe şiirler söylediği bilinmektedir. Arapça, rumca ve

¹ Mevlâna'nın hayatı için bakınız: Sultan Veled, İbtidaname; Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, Çeviren: Tahsin Yazıcı, İstanbul 1964; Mecdeddin Feridun b. Ahmet Sipehsalar, Risale-i Sipehsalar; Mecdut Mansuroğlu, Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahşulleri (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İst. 1946, C. I, s. 10 vd.); Asaf Halet Çelebi, Mevlâna ve Mevlevîlik, s. 14-50, İst. 1957; Mevlâna, Divan-ı Kebir'den Seçmeler I, Çeviren: M. Bahari Beytur, s. XIX ve devamı, İst. 1965; Dr. Neclâ Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı, s. 102-105, İst. 1967.

ibranice de bilen Mevlâna geniş bir kültüre sahipti. Kendisi Türk olmakla birlikte o sıralarda sarayda yazışma dili Farsça olduğundan eserlerinde bu dili kullanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır:

1- Divan: Bu eseri Divan-ı Kebir ya da Divan-ı Şems ul-Hakaik adıyla da anılır. Kimi gazellerinde Şemsuddin, Şems-i Tebrizi, Şah-ı Tebriz ve Selahuddin imzalarını kullanmıştır. Bu da Şems-i Tebrizi'ye ve daha sonra da onun yerine koyduğu Selahuddin'e tutkusundan gelmektedir. Mevlâna'nın bu eserinin çeşitli baskıları vardır. Ayrıca Rubailer de basılmıştır. Mevlâna'nın Divan'ı onun felsefesini, insancılığını ve ilâhî aşkını dile getirmek bakımından oldukça önemlidir.

2- Mesnevî: Altı ciltlik bu eser, tasavvufu çeşitli hikâyelerle anlatmaktadır. Mevleviliğin halk tarafından sevilmesinde Mesnevî'nin büyük etkisi vardır. İsmail Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve Âbidin Paşa tarafından Türkçe olarak ayrı ayrı açıklanmıştır. Mesnevî çeşitli yabancı dillere çevrilmiştir. İngilizce ve Almanca tam çevirisi bulunan Mesnevî, Batılı okurları da etkilemiştir.

3- Mecalis-i Sab'a: Bu eser, Mevlâna'nın kimi Türkçe öğütlerinin adı bilinmeyen birisi tarafından Farsçaya yapılmış çevirisidir. Ahlâkî ve tasavvufî olan eser, camide yapılmış öğütleri, âyet ve hadis açıklamalarını içerir.

4- Fihi Ma Fih: Mevlâna'nın özellikle Başvezir Muiniddin Perwane'nin bulunduğu toplantılarda söylediği öğütleri içerir. Tasavvuf ve ahlâk bakımından önemlidir. XIII. yüzyılın kimi siyasî havasını yansıtırma bakımından da önem taşır.

5- Mektubat: Mevlâna'nın Selçuklu sultanlara, bakanlara, doktorlara, hakimlere ve ahîlere yazdığı mektupları içerir. Eser, Selçuklu tarihi açısından önemlidir². Feridun Nafiz Uzluk tarafından Mevlâna'nın 144 mektubu 1937'de yayımlanmıştır. Divan-ı Kebir'den Yapılmış Seçmeler, Rubailer, Mesnevî ve Fihi Ma Fih, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Türkçeye çevirtilerek basılmıştır.

MEVLÂNA VE FELSEFE:

Mevlânanın, Yunan felsefesini okuduğu anlaşılmaktadır. Mesnevî'de Eflatun'dan, Calinus'tan ve sofistlerden söz etmektedir. Üstelik Yunan felsefesini incelemiş olan Gazzali'nin, Eş'arî'nin ve İbn Sina'nın görüş-

² Bak. Asaf Halet Çelebi, Mevlâna Ve Mevlevilik, s. 60-67; Mevlâna, Divan-ı Kebir'den Seçme Şiirler, Önsöz (S. XXXVIII); Dr. Necla Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı, s. 105; Kâmil Yayıncılık, Mevlâna'da İnanç Sistemi, s. 114-115, İstanbul 1975.

lerine yer vermektedir. Hatta Gazzalî'nin İslâm hukukuyla ilgili, Vasît adlı eserinin adını yazmaktadır. İlkçağ felsefesinde çok geçen dört öğeden (ateş, hava, su ve toprak) örnekler anlatılmaktadır. Bir aşk öyküsünü İbn Sina'nın al-Kanun fi't-Tıbb'ından almıştır. Akılcı Mutezile'yi ve sünnilerin inançta önderi Ebu'l-Hasan al-Eş'arî'yi ve Maturidî'yi çok iyi incelemiştir. Mevlâna, Kelile ve Dimne'nin, Hakim Senaî'nin Divan ve ıshknamesinin, Feriduddin-i Attar'ın Musibetnamesi ile Mantık ut-Tayr'ının etkisinde kalarak Mesnevî gibi ölmez bir eser yazmağa girişmiştir. Demek ki Mevlâna doğu felsefesini de iyi biliyordu³. Gerek divanında ve gerekse Mesnevî'sinde varlık felsefesine, özgürlük felsefesine, ahlâk felsefesine ve insan felsefesine değinmiştir. Ancak Mevlâna akılcı filozoflara zaman zaman çatar. Akıln Tanrısal gerçeği buluncaya değin işe yarıyacağını, ondan sonra aklı bırakıp inançla ve aşkla evrensel sorunlara dalmanın gerektiğini savunmuştur.

Mevlâna, "filozoflar" gözüyle genellikle inanmayanları, kimi zaman da Yunan felsefesinin etkisinde kalanları kastetmiştir. Öyle anlaşıyor ki Mevlâna, İlkçağ felsefesi karşısında Gazzalî'nin düşüncelerinden esinlenmiştir. Nitekim Gazzalî Tehafut al-Felâsife'de Yunan felsefesinin etkisinde kalan Farabî ve İbn Sina'yı acı acı eleştirmişti. Gazzalî nasıl Aristo'nun etkilerine karşı çıkmışsa, Mevlâna da onun gibi akı temel alan düşünürleri eleştirmiştir⁴. Bu tür filozofları küçültmek için bir bedevi ile bir filozofun yolda arkadaşlığını anlatıyor: Bedevî, devesine iki dolu çuval yüklemiştir. Çuvalın birinde buğday, ötekinde kum vardır. Filozof, Bedevî'yi uyararak kumu dökmesini, buğdayı iki çuvala yarı yarıya koymasını anımsatıyor. Böylece yükünün hafifleyeceğini anlatıyor. Bu düşünce Bedevî'nin pek hoşuna gittiğinden filozofa hayran kalıyor ve bağlanıyor. Ancak Bedevî işin sonunda filozofun beş parasız ve başı dertten kurtulmayan bir kişi olduğunu anlayınca ondan uzaklaşıyor. Senin akıln ve hikmetin bir işe yaramaz anlamında sözler söyleyerek filozoftan ayrılıyor.

Mevlâna bu öyküyü anlatırken filozofu "akıllı ve özgür", "hayal ve baş ağrısı elde eden" kişi olarak nitelendiriyor⁵. Bu deyişlerden de anlaşılıyor ki, Mevlâna filozof deyimiyle genellikle imandan yoksun düşünürleri tanımlamak istiyor. Nitekim öykünün sonunda "tabiattan

3 Bak. Mevlâna, Mesnevî, C.I, s. B-C, Çeviren: Veled İzbudak, İstanbul 1973; Mesnevî, C. II, s. 169.

4 Bak. Mevlâna, Fihi Mâfih, s. XXIII, Çeviren: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İst. 1969; Mesnevî, C. I, s. 172; Mesnevî, C. II, s. 205, 324-325, İstanbul 1974; Mesnevî, C. II, s. 160, 169.

5 Bak. Mevlâna, Mesnevî, C. II, s. 243-245.

doğan, hayalden meydana gelen hikmet, Tanrı nurunun feyzinden napsiz bir hikmettir” diyor.

Mevlâna sofistlerin, septiklerin, natüralistlerin ve rasyonalistlerin felsefesini yermekle birlikte inanca dayalı, doğunun havasını taşıyan bir felsefe yapmaktan geri durmuyor. Gazzalî nasıl al-Munîkız Min ad-Dalâl'da kuşkudan imana ulaşırken felsefe yapıyorsa, Mevlâna da Divân'ını ve Mesnevîsini yazarken ölmez bir biçimde varlıkta birlik felsefesi yapıyor. Dolayısıyla felsefenin çeşitli sorunlarını da kendine göre açıklıyor. Mevlâna'nın varlık felsefesinden başlayarak felsefi konuları nasıl işlediğini yeri geldikçe daha sonraki satırlarda izleyeceğiz.

MEVLÂNA'NIN VARLIK FELSEFESİ:

Düşünürler ötedenberi varlığın nasıl meydana geldiğini kendi kendilerine sormuşlardır. Varlığın ilk maddesinin su, hava, ateş ya da toprak olduğunu ileri süren Yunan düşünürleri gelip geçmiştir. Varlığın öncesiz bir biçimde bir ilk hareket vericiden çıktığını söyleyenler de olmuştur. İslâm dininde ise varlığın Tanrı'nın dilemesiyle var olduğu vurgulanmıştır. İslâm'da orta yolu benimseyenler, varlığın Tanrı'nın “kün feyekün” yani “ol deyince olur” buyruğu ile yaratıldığını inanırlar. Ancak İslâm'da varlık konusunda değişik yorumlar da yapılmıştır. İttihatçılar, hululcular ve işrakçılar, Tanrı - Varlık ilişkisini farklı biçimde açıklamışlardır. İttihatçılar Tanrı ile insanın birleştiğini, hululcular Tanrı'nın insanın kalbine girebileceğini, işrakçılar ise varlığın Tanrı'dan ışığın güneşten çıktığı gibi yayıldığını söylemişlerdir. İslâm'da Farabî ve İbn Sina gibi akılcı düşünürler ise varlığın nedenin zat bakımından Tanrı olduğunu, ancak varlığın zaman bakımından öncesiz bir biçimde var bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Mevlâna ise varlığın birliğini dile getirmeğe çalışmıştır. Varlıkta birlik felsefesinin ilk tohumlarını Mansur Hallac (ölm. H. 309 /M. 922)'da ve Bayezit Bistamî (ölm. H. 261 /M. 874)'de görmekteyiz. Esasen bu düşünürler varlıkta birlik felsefesini Kur'ân'ın kimi âyetlerinden ve Hz. Muhammed'in konuyla ilgili hadislerinden çıkarmışlardır. Bu konudaki kimi âyetler şunlardır:

- 1- “Nereye yönelirseniz, Allah'a kulluk yönü oradadır”⁶.
- 2- “Attığın zaman (okunu) sen atmadın, fakat Allah atmıştı”⁷.

6 Bak. Bakara sûresi, âyet, 115.

7 Bak. Enfal sûresi, âyet, 17.

3- "Allah göklerle yerin ışığıdır"⁸.

4- "O'nun (Allah'ın) zâtından başka her şey yok olucudur"⁹.

5- Yeryüzünde bulunan her canlı geçicidir. Ancak büyüklük ve iyilik sahibi olan Rabbinin zatı sonsuz kalacaktır¹⁰.

Varlıkta birlik felsefesine kaynak gözüyle bakılan kimi kudsi hadisler de şunlardır:

1- "Benim dost edindiğim kimseye düşmanlık edene savaş ilân ederim. Kulum bana zorunlu kıldığım nesnelere daha sevimli bir şeyle yaklaşamaz. Nafile ibadetlerle kulum bana yaklaştıkça onu severim. Ben kendisini sevdim mi artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse onu elbette veririm. Bana sığırsa onu korur güvenli kılarım"¹¹.

2- "Ben bir gizli hazine idim. Bilinmek istedim ve halkı yarattım. Onlar da beni benle tanıdılar"¹².

Tasavvufcularca kullanılan bu ifadenin uydurma hadis olduğu belirtilmiştir*.

3- "Allah Âdemi kendi biçimi üzerine yarattı". Bu bir hadistir. Gazzali, bu hadisi daha başka anlamda da yorumlamıştır¹³.

Bunların dışında sûfilerce benimsenen ve hadis olduğu sanılan kimi sözler de şunlardır:

"Ne göğüm, ne de yerim beni içeremedi, ancak mümin kulumun kalbi beni içerdii". "Allah'ı bütün kalplerinizle seviniz". "Kim kendini bilirse Tanrı'sını bilir"¹⁴.

Kuşkusuz bu gibi sözlerin ve âyetlerin daha başka örneklerini vermek de mümkündür. Ancak bu kadarla yetinerek varlıkta birlik felsefesini Mevlâna'nın nasıl anladığını açıklamaya çalışalım:

Kuşkusuz Mevlâna'dan kırk-elli yıl önce Muhyiddin İbn ul-Arabi (ölm. H. 638 /M. 1240) ve daha sonra Sadrettin Konevî (ölm. H. 673 /M.

8 Bak. Nur sûresi, âyet, 35.

9 Bak. Kasas sûresi, âyet, 88.

10 Bak. Rahman sûresi, âyet, 26.

11 Bak. Buhari, C. VII, s. 190, Mısır 1315; K. Yaylalı, Mevlâna'da İnanç Sistemi, s. 139.

12 Bak. Ömer Rıza Doğrul, İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf, s. 21; İst. 1948.

* Bak. Aclunî, Keşf al-Hafa, 11/191, rakam 2016, Halep baskısı; Aliyyul-Kari, al-Masnu, s. 110, rakam 232, Beyrut Sehabî, Makasid al-Hasane, s. 327, rakam 838, Kahire 1956.

13 Bak. Gazzali, İlcâm ul-Avam An İlm il-Kelâm, s. 4, Mısır 1309.

14 Bak. Ömer Rıza Doğrul, anılan eser, s. 21-22; Kâmil Yaylalı, anılan eser, s. 140-143.

1274) varlıkta birlik felsefesini işlemişlerdir. Ancak Mevlâna konuya daha coşkunu girmiş ve canlılık getirmiştir. Felsefesine Tanrısal aşkı kattığını düşünürsek Mevlâna'nın konuyu nasıl renklendirdiğini daha iyi değerlendirebiliriz. Mevlâna ilerde göreceğimiz gibi insana yüce bir değer vermiş ve onu Tanrı'nın sevgisine layık bir varlık olarak görmüştür. Her şeyi insanda aramıştır. Ona göre insan ruhsal açıdan incelidikçe her şeyin hayalden ibaret olduğunu, varlık olarak yalnız Tanrı'nın bulunduğunu kavrar. İnsanda Tanrı'da erime yeteneği vardır. Zaten O Tanrı'dan gelmiştir. Bakınız Mevlâna kendi deyişiyle konuyu şöyle anlatıyor: "Kimyayı meydana getiren odur. Kimya ne oluyor ki... Bu ögüş varlık delilidir. Varlık ise hatadır... Onun varlığına karşı yok olmak gerektir. Onun huzurunda varlık nedir. Anlamsız bir şeyden ibarettir. Bu zahiri vücudun Allah'ın varlığıyla var olduğunu (bir kimsenin) bilmemesi körlüğün delilidir.

"Zaten bu âlem sizin canlarımızın hapisanesidir. Uyanın o tarafa gidin... Bu âlemin sınırı vardır. O âlem ise esasen sınırsızdır. Nakış ve biçim o anlama settir, engeldir"¹⁵.

Mevlâna biçimin bir görünüşten ibaret bulunduğunu, biçimden geçenin varlıkta birliği kavrayacağını belirtiyor. Doğadaki her nesneyi Tanrı'nın bir habercisi, hatta onun zatının görünüşü olarak nitelendiriyor. Mevlâna'ya göre varlık Tanrı'nın "ol" demesiyle bu halde görünmeğe başlamıştır. Gerçekte her şey geçici, Tanrı kalıcıdır. Bu âlem bir düşünüş ya da gölge gibidir. İnsan kendindeki gizli cevherlere lâyık olmağa çalıştıkça varlıktaki birliği de görür. Yine Mevlâna'nın kimi deyişleriyle konuyu aydınlatmağa çalışalım:

"Serkeş sûreti eziyetle eritip yok et ki onun altında define gibi olan birliği göresin... Hepimiz yayılmıştık ve bir cevherdik. Orada başsız ve ayaksızdık. Güneş gibi bir cevherdik. Dügümsüz ve saftık su gibi. O güzel ve latif ışık, biçime gelince kale burçlarının gölgesi gibi sayı meydana çıktı. Mane'nikle burçları yakın ki bu bölüğün arasından ayrılık kalksın"¹⁶.

Mevlâna, felsefesinde Tanrı'yı, evreni ve insanı özdeşleştirerek hem varlığın nedenini Tanrı'ya götürmüş oluyor, hem de insanın evrendeki yerine bir anlam veriyor. İnsanın özünde gizlerin yattığını vurguluyor. İnsanın var olma amacının, görünen âlemde erdemli davranışlarla kendi gizlerini kavraması ve Tanrı'da yokluğa ulaşması olduğunu söylü-

15 Bak. Mesnevi, C. I, s. 41-42.

16 Bak. Mesnevi, C. I, s. 54-55.

yor. Bu aşamada da yalnız varlıkta birliğin görüleceğini ifade ediyor. Böylece de bu âlemin bir düştten ve görünüşten başka bir şey olmadığını kanıtlamağa çalışıyor. Konu, onun şu deyişleriyle daha çok aydınlanacaktır: "Erkek, kadın kaydır kalkıp bir olunca o bir sensin. Birler de aradan kalkınca kalan yalnız sensin. Kendi kendinle huzur tavlasını oynamak için bu "ben" ve "biz" i vücûde getirdin. Bu suretle "ben" ve "sen"ler genellikle bir can haline gelirler, sonunda da sevgiliye mustağrak olurlar"¹⁷. "Ey oluş ve bozuluş âleminde tamamiyle çürümüş canlar! sonsuz canlarınız ne vücûde geldi, ne de doğdu"¹⁸. "Oğul.... mutasavvıfların ezberlenecek dersleri, kitapları yoktur. Ama gönüllerini adamakıllı parlatmışlar, istekten, tutkudan, cimrilikten ve kinden arınmışlardır... Gönül aynasının sınırı yoktur. Burada akıl susar yahut şaşırıp kahr. Sebepi de şu: Gönül mü Tanrı'dır, Tanrı mı gönül? Hem sayılı, hem sayısız olan (hem çokluğa dalan, hem birliği bulan) gönülden başka her nakşın aksi geçip gider, sonsuz değildir... Gönüllerini parlatmış olanlar, renkten, kokudan kurtulmuşlardır. Her nefeste zahmetsizce bir güzellik görürler"¹⁹.

Görülüyor ki Mevlâna'ya göre varlıkta birlik felsefesine gönül temizliğiyle ulaşılabilir. Ulaşılmca da insan ve evrenin geçici görünüşü yok olur. Birlik kavranır. Her şeyin Tanrıyla var olduğa anlaşılır.

MEVLÂNA'DA TANRI AŞKI:

Mevlâna, Divan'ında coşkun biçimde Tanrı aşkını dile getirmeğe çalışır. Mesnevî'de de Tanrı aşkının itici gücü açıkça görülür. O, aşkın gücüne inanır. Gazellerinde kimi zaman Şems ad-Din Tebrizi'den söz eder²⁰. Onun, Tanrı'nın maşuku olduğuna inanır. Kendisi onda Tanrı'nın aşkını görür. Kimi zaman da kendini Şems yerine koyar. İnsan Tanrı'ya yaraşır, erdemli bir yol izledikçe, Tanrı'nın sevgisine hak kazanır. Tanrı'nın sevgilisi olma yeteneği yalnız insanda vardır. İnsan evrendeki yerini değerlendirdikçe ve her şeyi Allah için yaptıkça yücelir. Tanrı'yı seven ve kendi nefsinin eğiten insan Allah'ın sevgilisi olma onuruna ulaşır. Allah sevgisinin taşkın anlarında insan kendini de unuttur. Varlıkta birlik görür. Tanrı'dan başka her şeyin birer gölge gibi ya da düş gibi olduğunu kavrar. Bu durumda âşık ve maşuk varlıkta bir olur. Şimdi konuya açıklık getirmek için Mevlâna'nın kimi deyişlerinden örnekler verelim:

17 Bak. Mesnevî, C. I, s. 143-144.

18 Bak. Mesnevî, C. I, s. 153.

19 Bak. Mesnevî, C. I, s. 278-279.

20 Bak. Mevlâna, Divan-ı Kebir'den Seçmeler I, s. 63-64, 71, 99.

“Bende mâşukun yaktığı bir gönül var. O yanıştan cihan harmanını gönlüm yaktı. Bir mum, bir kulun canına öyle bir can verdi bu ateş hiçbir ateşe benzemez...”²¹

“Sevgili ol ve sevgiliyi gör. Gönü ol ve dostu gör. Yürüyen servierin ardınca akar suarı, gü l bahçelerini gör...”²²

“Evlât! Sen cansın, sen başsın. Senin yerini tutacak kim var? Söyle sen aynasın, kendine bak. Senin yerini tutacak kim var söyle? Kendi yanığını öp, kendi kutağına sır söyle. Kendi güzelliğini gör, kendi övgünü söyle. Sırrın mecaz değildir, nazın boşuna değildir. Sır senin kulağın içindir. Nazında yine senin içindir...”²³

“Ben senin nişanı yazınca, kalem aşkımdan yararılır. Aklım senin o acı ayrılığında yolunu kaybeder... Yüzüm, aşktan altın gibidir. Bende senden binlerce eser var. Sevgilim! Bana doğru bak. Canına yemin ederim ki ben böyleyim. Sevgilim! Senin diyarına gelen ancak senin kokunda gelir. Seni araştırmaya sebep, senin güller saçmaktan başka ne olabilir?”²⁴

“Ne mutlu o zaman ki, ben ve sen birlikte avlunun kapısında oturduk. Ben ve sen iki nakış, iki suret, ama can bir... Ben ve sen, bensiz ve sensiz olarak zevk yönünden birleşelim. Bak ki şu ben ve sen, o zaman perişan hurafelerden kurtulup ne güzel neşeleniriz. İşte böylece ben ve sen birlikte güldüğümüz makamda göğün dudu kuşlarının hepsi de şeker yemeğe başladılar... Bizim iki şahsiyetimiz vardır: Biri sûretimizle bu toprak üzerindeyiz. Öteki ruhumuzla sonsuz cennette, zevkler ve tatlılıklar âlemindeyiz. Ben ve sen birlikte”²⁵.

“Ölü idim dirildim. Göz yaşı idim, tebessüm oldum. Aşk devleti geldi ve ben sonsuz olan devlete eriştim”²⁶.

“Ölünüz... ölünüz... Bu aşta ölünüz. Bu aşta ölürseniz gerçek ruha sahip olursunuz”²⁷.

“Aşk, erdemde, bilimde, defterde, kâğıtlarda değildir... Aşkım dahi öncesizde, kökü sonsuzdadır ve bu ağacın dayandığı ne arş, ne toprak vardır, hatta ne de gövdesi”²⁸.

21 Bak. Mevlâna, Divan I, s. 113.

22 Bak. Mevlâna, Divan III, s. 71.

23 Bak. Mevlâna, Divan III, s. 128.

24 Bak. Divan III, s. 129-130.

25 Bak. Divan, III, s. 131.

26 Bak. Asaf Halet Çelebi, Mevlâna ve Mevlevîlik, s. 71.

27 Bak. aynı eser, s. 73.

28 Bak. aynı eser, s. 75.

“Ey âşıklar!. Ey âşıklar! Ben ayıplı olan bir âşıkım. Aşk başına düştüğüm andan itibaren şaşkınlıktayım ve deli gibiyim. Aşıkım, deliyim ve şaşkınlık içinde kalmışım. Orada burada, her yerdeyim. Hem de ne aşağıda, ne yukarıdayım. Arşta ve kürsüde olan benim, asla yanlış yapmayan benim. Âlem benimle aydınlandı. Yokluk benimle düşünüldü. Ben hem bilgin, hem erdemli, hem de hâkimlerin hâkimiyim.... Sen gözlerimde görme gücüsün. Beni gözlerimde arasana! Ben konuşan bülbülüm, kokan gülüm, sevgilisini arayanım ve ben gizli şeyleri ortaya çıkarmak istiyorum...”²⁹

Görülüyor ki Mevlâna Tanrı aşkıının en içtenini ve en coşkunununu dile getirmiştir³⁰. Onun Mesnevî’sinin çok beğenen Câmî “Nist Peygamber vemî dâred Kitap” demiştir. Mevlâna için söylenen bu sözü Türk çeye çevirirsek “Peygamber değildir ama kitabı var” diye ifade ederiz. Mevlâna’nın Tanrı aşkıını değerlendiren kimi yazarlar onu velilerin so-nuncusu olarak nitelendirmişlerdir.

MEVLÂNA’DA İNSAN FELSEFESİ:

Mevlâna’nın düşüncesinde insan felsefesinin önemli bir yeri vardır. Mesnevîsinde olsun, Divan’ında olsun zaman zaman insanı çözümlemeye çalışır. Yirminci yüzyıla değin insanlık birçok bulguya sahip olmuş, bilim ve teknikte büyük atılımlar yapmıştır. Ancak insan sorununu felsefî antropoloji açısından açıklığa kavuşturamamıştır. Mevlâna bu işe yaklaşık yediyüz yıl önce parmak basmış ve insanın yazgısını dile getirmeye çalışmıştır. Âdeta insanın nasıl bir varlık olduğunu bize anlatmıştır. Bunu yapmak için de insanın evrendeki yerini saptamak ve amacını belirtmek istemiştir. İnsanın öteki varıklardan farklı yönlerini vurgulayarak niteliklerini sayıp dökmüştür. Bakınız bu konuda Mevlâna ne diyor:

“Kim ben? Kimim ben? Niçin bir sürü vesveseler içindeyim? Neden oradan oraya sürüklenip duruyorum? Fezalardaki yıldızlardan birisimiyim ki, burçtan burca geçer, uğursuzluklara ağlar, mutluluklara gülerim? Göklerdeki burçlarda alçalış ve yükselişlerde bazan rüzgârlarla sürüklenir, bazan da kayıtlarla bağlanırım. Bazan yanan ateş, bazan coşan sel olurum. Ne asıldanım, ne fasıldanım, hangi pazarlarda satılırım? Bazan gülyabanîlerin yolunu bile keserim. Bazan içi daral-

29 Bak. Asaf H. Çelebi, anılan eser, s. 85.

30 Bak. Mesnevî, C. I, s. 141, 143, 146, 169, 211, 239; Mesnevî, C. II, s. 53, 60; Divan I, s. 6, 7, 31-32, 40, 99, 136; Rubailer, s. 51.

muş ve hüzünlüyüm. Bazan bu iki halden de uzağım ve en yüksek nesnelere yükseğim"³¹.

Mevlâna bu deyişleriyle insanın nasıl bir varlık olduğuna dikkati çekiyor. İnsanın kimi özelliklerini dile getiriyor.

Mevlâna'nın felsefesinde insanın bilinç sabibi bir varlık olması önem taşır. İnsanda iki türlü "Ben" vardır. Birisi özel "Ben", ötekisi "Aşkın ben"dir. Özel ben herkeste ayrı ayrıdır. Herkesin ayrı bir özelliği vardır. Herkesin mizacı, tutkuları ve yapısı değişiktir. Ancak "Aşkın ben" tanrılık bir yetenektir. O herkeste ortaktır. Aşkın ben bilincin derin halidir. Aşkın benin alanında varlığın hikmeti düşünülür. Bedenin tutkuları dizginlenir. Tanrı sevilir. Barış, sevgi, dostluk ve evrensel duygular egemendir. Bu alan, felsefenin, sanatın ve dinin gerçek alanıdır. İnsan hayatına aşkın benin buyrukları egemen olursa, davranışlar erdemli olur. Geniş ölçüde bedenin tutkularına bağlı olan özel ben, insana egemen olursa davranışlar kötü yönde gelişir. O halde insanı yücelten asıl öğe aşkın bendir. Bu da herkeste ortaktır. Ancak bilincin derin halini yaşamak da her zaman kolay değildir. Bakalım Mevlâna bu konudaki görüşlerini kendi ifadeleriyle nasıl anlatıyor:

"İnsanlar sayılıdır, çoktur amma iman birdir. Cisimleri çoktur ama canları birdir. İnsanda öküzün, eşeğin anlayışından ve canından başka bir akıl, başka bir can vardır. O deme erişen, o makamda Tanrı vetisi olan kişide de insandaki candan, akıldan başka ve ayrı bir can ve akıl vardır. Hayvanî canlarda birlik yoktur. Sen bu birliği rüzgârın ruhunda arama. Bu hayvanî can ekmek yese, insanî ruhun karnı doymaz. Bu, yük çekse o sıkıntı çekmez. Hatta onun ölümüyle bu hayvanî ruh neşelenir, sevinir... İnsanî ruhun bir şey elde ettiğini görünce de kıskançlığından ölür. Kurtların, köpeklerin canı hep ayrı ayrıdır. Bir olan Tanrı aslanlarının canlarıdır. Canları diye çoğul sigasiye söyledim. Çünkü o bir tek can cisme nisbetle yüz olur. Gökteki bir tek güneşin bir tek ışığı da ev içlerine vurunca yüzlerce ışık olur ya! Fakat ortadan duvarı kaldırdın mı hepsinin de ışığı bir olur"³².

Mevlana insanın bilinciyle ve ekhyla hayvandan farklı olduğunu belirttiği gibi sorumluluk taşıyan bir varlık olduğunu da vurguluyor. İnsan tasarıları ve amacı olan, toplum içinde görevi olan Tanrı önünde olan bir varlıktır. Aynı zamanda insan kendisini öteki nesnelere ayıran, hem de kendi özünü varlığından ayıran yaratıktır. Bu özellikleriyle

31 Bak. A.H. Çelebi, anılan eser, s. 89.

32 Bak. Mesnevî, C. IV, s. 34; A.H. Çelebi, s. 91.

de insan yaratıkların onurlusudur. İnsan özündeki tanrılık öğeleri geliştirilerek varlıkta birlik felsefesini de yaşayabilir. Şimdi biraz da Mevlâna'yı kendi deyişleriyle izleyelim:

“Burada gizlenmiş birisi var. Eteğimi tutuyor. Kendisini gizlemiş. Beni öne sürmüş. Burada gizlenmiş birisi var. Can gibi. Hatta candan da güzel. Bana bir bahçe gösteriyor ve sayvanımı kaplıyor. Burada gizlenmiş birisi var. Gönlümden geçen hayâl gibi gizli. Ama yüzünün ışığı bütün vücuduma aksediyor. Burada gizlenmiş birisi var. Şeker kamışında şekerin gizlendiği gibi gizlenmiş. Tatlı, şekerçi dükkânını zaptetmiş... Gönlü hastalanan ben hiç kimseden bir derman bulmadım. Şimdi anladım ki meğerse o dert benim dermanımış”³².

Mevlâna'nın felsefesinde insanın asıl varlığı Tanrı katında ve Zâtında idi. Sonra O'nun dilemesiyle insan bu âleme geldi. Bu âlemde varlıkların cansızlar, nebatlar, hayvanlar ve insan olmak üzere dereceleri vardır. İnsan düşünen, karar sahibi, her şeye anlam veren ve amacı olan bir varlıktır. Hepsinden önemlisi de kendi tutkularını dizginleyerek Tanrı'ya ulaşma, O'nda yok olma şerefine ulaşabilen varlıktır. Hayvanlarda ise içgüdü egemendir. İnsan bir kültür yaratıcısı olarak da üstün bir varlıktır. Bakalım Mevlâna kendi ifadesiyle konuya nasıl bir ışık tutmuştur:

“İnsan yaratışın rahminden iki kez doğar. İkinci gelişiminde biz bu dünyaya annemizden doğduk”³³. “Önce cansızlar ülkesine gelmiş, cansızlıktan nebatlar âlemine düşmüştür. Yıllarca nebat olmuş bu âlemde ömür sürmüştür de nebat cansız şeylerin zıddı olduğu halde bir zamanlar cansızlar ülkesinde bulunduğunu hatırıma bile getirmemiştir. Nebatlıktan hayvanlığa düşünce de nebat olduğu zamandaki halini hiç hatırlamaz. Yalnız yeşillığe karşı eğilimi vardır. Hele bahar geldi mi, çiçekler açtı mı! Hani yeni derviş de genç pire, o yüce bahta eğilim duyar ya! Çünkü bu cüz'î akıldan, o küllî akıldandır. Bu gölgenin hareketi, o gül dalının hareketindedir. Nihayet gölgesi, onda yok olur da bu eğilimi, bu araştırmanın sırrını bilir, anlar! A iyi bahtlı kişi, bu ağaç oynamadıkça o dalın gölgesi nasıl oynar ki? Bildiği yaratıcı, tekrar onu hayvanlıktan insanlığa çeker, çevirir. Böylece iklimden iklime gide gide nihayet insan âleminde akıllı, bilgili ve yüce bir hal alır. Fakat önceki akılları hatırlamadığı gibi, bu akıldan da geçip değişeceğini alkına bile getirmez. Nihayet bu tutkuyla, istekle dolu akıldan da kurtuldu mu yüzbinlerce şaşılacak akıllar görür”³⁴.

33 Bak. A.H. Çelebi, s. 90.

34 Bak. Mesnevî, C. IV, s. 290-291.

Mevlâna insanlara bir gözle bakan, sevgiyle dolu olan ve dinsel hoş görüşü olan bir düşünürdür. Bakınız bu konuda ne demiştir:

“Ey müslümanlar! Ne yapayım ki ben kendimi bilmiyorum. Ben ne Hıristiyan, ne Yahudi, ne Ateşperest, ne Müslümanım”³⁵. Mevlâna bu ifadeyle inkârcılığın değil, Tanrı önünde duygulanmanın önemine dikkati çekiyor. Dinlerin amacının birliğini vurgulamak istiyor. Başka bir ifadesi de şöyledir: “Yetmişiki millet kendi sırrını bizden dinler. Biz ikiyüz millet ve mezhebi tek perdede birleştiren ney gibiyiz”. “Pergar (pergel) gibi bir ayağımla şeriat üzerinde sağlamca durduğum halde, öteki ayağımla yetmiş iki milleti dolaşıyorum”. “İyi şeyleri caiz gören o peygamber ne güzel buyurdu. Bir zerre aklın oruçtan da, namazdan da iyidir”³⁶.

Mevlâna insanlara evrensel bir gözle bakarak çağındaki Anadolu halkının kaynaşmasına da yardımcı olmuştur³⁷. Ayrıca insanı felsefi antropoloji açısından çözümleyerek ondaki yetenekleri dile getirmeye çalışmıştır.

MEVLÂNA'DA AKIL VE BİLGİ KURAMI:

İslâm düşünürleri aklı çeşitli biçimlerde anlatmaya çalışmışlardır. Meşşâiler, bu konuda genellikle Afrodisiash İskender'den yararlanmışlardır. Aklın türlerini sayarken al-Akl bi'l-Fiil, al-Akl bi'l-Kuvve, al-Akl bi'l-Meleke, al-Akl al-Müstefat ve al-Akl al-Faal'den söz etmişlerdir. Bu akıl türlerinden söz ederken konuya açıklık getirmemişlerdir. Gazzalî ise İhya'da, Faysal at-Tefrika'da, al-Kıstas al-Mustakim'de, al-Kanun fi't-Tevil'de ve al-Mustafa Min İlmi'l-Usul'de akıldan söz etmiştir. Gazzalî'ye göre de çeşitli yeteneklere akıl denir. Herşeyden önce akıl, kuramsal bilgileri kavrama yeteneğidir. Bu anlamda akıl, insanı hayvandan ayıran özelliktir. Ayrıca akıl deneye elde edilen bilgiler için de kullanılmıştır. “İki artı iki dört eder” gibi önermelerin ifade ettiği zorunlu bilgilere de akıl diyenler olmuştur. Yapılan işlerin sonunu düşünmeyi de akıl diye adlandıranlar olmuştur.

Kuşkusuz akıl insan için bir ışık, bir enerjidir. Doğruyu yanlıştan ayırma yetisidir. Düşünürümüz Mevlâna aklı kimi zaman öger, kimi

35 Bak. A.H. Çelebi, anılan eser, s. 75.

36 Bak. B. Firuzanfer, Mevlana Celâled'din, s. IV, Çeviren: Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul, 1963.

37 Bak. Ord. Prof. Sadi İrmak, Mevlâna Hürmanizminin Özellikleri, Bildiriler, s. 101, 106, 109, Türkiye İş Bankası Yayınları; L.W. Carp, Rumi's Influence on Sufism Today, Bildiriler, s. 144.

zaman da yerer. Aklı öğerken onu oruçtan, namazdan bile üstün tutmuştur³⁸. Bu konuda kimi zaman da doğruluğunda kesinlik olmayan hadiselerle dayanmıştır. Sözelimi Mevlâna özellikle şu hadisi vurguluyor: "Allah aklı yarattığı zaman otur dedi, oturdu. Kalk dedi, kalktı. Yüzünü dön dedi, döndü. Arkanı çevir dedi, çevirdi. Söyle dedi, söyledi. Sus dedi, sustu. Git dedi, gitti. Anla dedi, anladı. Sonra dedi ki: Şerefim, güzelliğim, büyüklüğüm, ululuğum, sultanlığım, ceberûtum, yüksekliğim, arşı kavramam ve kudretim üzerine yemin ederim ki, Senden daha iyi ve Bana senden daha sevgili hiçbir şey yaratmadım. Seninle biliniyorum, seninle ibadet olunurum. Seninle itaat edilirim. Sana veririm. Senden dolayı azarlarım. Sevap ve ceza senin yüzündendir"³⁹. Mevlâna daha başka hadis ve âyetler vererek de aklı yüceltiyor. Aklı alçak âlemin ışığı ve Sinâ Dağının ışığı, Mekke'nin âdil sultanı, tabiatı hoş ve adaletli sultan, Hakkın rahmetinin gölgesi ve adalet dağıtan terazi olarak da nitelendiriyor.

Mesnevî'sinde külli akılla cüz'î aklı ayırıyor. Külli aklı övüyor, cüz'î aklın ise ondan ışık aldığını ve fakat ilâhî gerçekleri anlamaya yetmeyeceğinden söz ediyor⁴⁰. Hatta şu ifadeyi kullanıyor: "Külli akıl, doğru olduğunu bilmediği yola adımı atar mı hiç? (Cüz'î) akıl defterleri baştanbaşa karalar durur. Aklın aklysa (külli akıl) bütün âlemi ayla doldurur, ışıklandırır. O karadan da kurtulmuştur, aktan da. Onun ayının ışığı gönüle de yayılmıştır, sana da. Cüz'î akıl, bu karayla akı yine Kadir'den bir yıldız gibi parlayıp âlemi aydınlatan Kadir gecesinde elde etmiştir. Nitekim tenin değeri canla, fakat canın değeri de de canın ışığıdır"⁴¹.

Mevlâna, kimi zaman da tündengelimcilere ve kıyasa çatıyor. Aklın alanı ile ilâhî surların alanını ayırıyor. Akıl ve kıyasın ilâhî gerçekleri kavrayamayacağını yazıyor⁴². Bununla birlikte "İnsanın vücuduna da akı ve ruh gayb âleminden akar su gibi gelir" demektedir⁴³.

38 Firuzanfer, anılan eser, s. IV.

39 Bak. A.H. Çelebi, s. 127-128; Gazzalî, İhyân Ulum ed-Din, C. I, s. 83, İstikamet Matbaası, Mısır; İbrahim Ağâh Çubukçu, Gazzalî ve Şüphecilik, s. 70-72, Ankara 1964; Anılan akıl hadisinin uydurma olduğunu söyleyenler olmuştur (Bakınız: İbn al-Cevzî, Mevzuat, I/174, Kahire 1966). Kimi kaynaklarda da zayıf iki senetle rivayet edildiği kaydedilmiştir. (Bakınız: al-Achunî, Keşf al-Hafa, I/275, Halep)

40 Bak. Mesnevî, C. III, s. 205-206; Mesnevî, C. I, s. 120.

41 Bak. Mesnevî, C. III, s. 206.

42 Bak. Mesnevî, C. I, s. 170-171.

43 Bak. Mesnevî, C. I, s. 178.

Mevlâna'da aklın yorumu anlattığı konuya göre farklı görünmektedir. İnsanın insana karşı ilişkilerine sorumluluğu sözkonusu olduğu zaman aklı, kıyası ve çalışmayı salık vermektedir. Dünya işlerinde aklın yerini ve önemini doğrulamaktadır. Ancak fizikötesi konuların anagörü, keşf ve sezgi ile sağlanacağını söylemektedir. Ona göre küllî akıl Tanrılık bir kudrettir. Onun için o doğru adımlar atar. Mevlâna küllî akıla, aklın aklı da diyor. Cüz'î akıl ise küllî akıldan ışığını almakla birlikte bu dünyada daima tökezleyebilir, yanılabilir, ve Tanrısal gizleri çözmekte yetersiz kalır. Çünkü bu dünyada tenin yani bedeninin tutkuları bu aklın ışığını karartır. Böylece cüz'î akıl kendi ashna yabancılaşır. Ancak erdem ve sevgi yolunu izleyerek insan gayb âleminin surlarına ulaşabilir. Demek Mevlâna'nın öğretilerinde aklın yasalari dünya için geçerli, fizikötesi gizleri çözmek için ise yetersizdir. Tanrısal gerçekler sezgi ile yakalanır, aşkla yaşanır.

MEVLÂN'A'DA ÖZGÜRLÜK FELSEFESİ:

İslâm'da özgürlük sorunu uzun uzun tartışılmıştır. Mu'tezile, insanın özgür bir varlık olduğunu, kendi fiilini yaratmakta hür bırakıldığını ve bunun sonucu olarak kendi davranışlarından sorumlu bulunduğunu söylemiştir. Cebriyye ise insanın özgür olmadığını, bütün davranışlarının Tanrı tarafından belirlendiğini ve iradesinin tamamen Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu ileri sürmüştür.

Sünnet Ehli bilginlerinden Eş'ari ve Matûridî ise kulun fiillerini küllî iradesi ile Tanrı'nın Levh-i Mahfuz'da yazdığını, insanın cüz'î iradesiyle bir davranışı kazanması nedeniyle sorumlu tutulduğunu belirtmişlerdir⁴⁴.

Mevlâna da özgürlük felsefesine değinmiştir. Ona göre her şey Tanrı'nın bilgisi ve kudreti içinde olmaktadır. Tanrı'nın dilemesi dışında hiçbir şey gerçekleşemez⁴⁵. Ancak Tanrı'nın razı olacağı ya da olmayacağı davranışlar vardır. Tanrı insanı öteki yaratıklardan farklı biçimde şerefli bir varlık olarak yaratmıştır. İnsan da olgunlaşma ve Allah'ına kavuşma yeteneği vardır. İnsanda bu yeteneği geliştirecek cüz'î irade bulunmaktadır. Toplumsal ilişkilerde insan bu iradesini Tanrı'nın rızasını kazanacak biçimde kullanmalıdır. Tanrı kimseyi kötü fiilleri yapmak için zorlamamıştır. Öncesizde herkesin nasıl davranacağını bildiği için insanların yazgısını yazmıştır. Sünnet Ehli bilginlerinin görüşlerine

44 Bak. İ. Ağâh Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, s. 150-166, Ankara 1972.

45 Bak. Mesnevi, C. I, s. 170-171.

açıklık getiren Mevlâna, konu hakkında şöyle söylüyor: “Peygamberler dediler ki evet Tanrı çekinip kurtulmaya imkân bulunmayan nitelikler yaratmıştır. Fakat geçici nitelikler de yarattı ki onları terketmek mümkündür. Herkesin nefretini kazanan kişi, o sıfatları terkeder, huylarından vazgeçerse herkesin sevgisini kazanır, herkes ondan razı olur... Kuma toprak ol dersen âcizdir, toprak olamaz. Ancak toprağa balçık ol dersen bu söz yerindedir. Toprak balçık olabilir. Tanrı insana topallık, yassı burunluluk, körlük gibi çaresiz illetler vermiştir. Ama, ağız, yüz çarpıklığı ya da baş ağrısı gibi kimi hastalıklar da vermiştir ki, bunlara çare vardır...”⁴⁶ Mevlâna başka bir örnekle de insanın irade özgürlüğünü belirtmeğe çalışıyor: “Ey gönül, cebirle özgürlüğü birbirinden ayırdetmek için bir örnek getir ki, ikisini de anlayasın: Titreme hastalığından dolayı titreyen bir el, bir de senin titrettiğin el... Her iki hareketi de bil ki, Tanrı yaratmıştır. Ancak bu hareketi onunla karşılaştırmaya imkân yoktur. Kendi seçiminle el oynatmandan pişman olabilirsiniz. Ancak titreme hastalığına tutulan bir adamın pişman olduğunu ne zaman görürsün”.

Mevlâna, insanın sorumluluğunu başka bir örnekle de anlatıyor: Adamın biri bir bağa girmiş, zerdali ağacını silkere meyveleri yemeğe başlamış. Bunu gören mal sahibi “Allahta’n korkmuyor musun” deyince, “neden korkayım, ağaç Allah’ın ağacı, ben de Allah’ın kuluyum, Allah’ın kulu, Allah’ın malını yiyor” karşılığını vermiş. Bunun üzerine bağ sahibi adamı bir ağaca bağlayarak bir sopa ile iyice döğmeğe başlamış. Sopanın acılarına dayanamayan adam, bağ sahibine “Allah’tan korkmuyor musun” deyince, bağ sahibi “Niçin korkayım? Sen Allah’ın kulusun, bu da Allah’ın sopası, Allah’ın sopasını Allah’ın kuluna vuruyorum” demiş⁴⁷. Böylece Mevlâna adamın çalma fiilinden dolayı sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Demek ki, Mevlâna her şeyin Allah’ın bilgisi ve gücü içinde olduğunu kabul etmekle birlikte insanın sınırlı bir özgürlüğünün bulunduğunu vurgulamaktadır. Bundan dolayı da insanı sorumlu tutmaktadır.

MEVLÂNA’DA ÖLÜM KAVRAMI:

Kuşkusuz ölüm, insan hayatı için kesin bir olgudur. Düşünürler ötedenberi ölümden anlamlar çıkarmağa çalışmışlardır. Gerçekte insan, ölüm olgusunu düşünerek dünya hayatının noktalandığını kavrar. Böy-

46 Bak. Mesnevî, C. III, s. 236-237.

47 Bak. Mevlâna, Fihri Mafih, s. XXVI.

lece de hayatını daha anlamlı geçirmenin yollarını arar. İnsanlar genellikle ölümden korkmuşlar ya da onu üzüntü kaynağı saymışlardır.

Düşünürümüz Mevlâna, ölümden korkmuyor. Âdeta bize ölümü sevdirmeye çalışıyor. Ölümü beden mezarından kurtuluş gibi kabul ediyor. Esasen onun felsefesine göre insan Tanrı'nın dilemesiyle bu âlemde var görünmüştür. Gerçekte varlık birdir ve öncesizdir. İnsan da varlığın bir parçasıdır. Mevlâna şöyle söylüyor: "Ey oluş ve dağılış âleminde tamamıyla çürümüş canlar, sonsuz canlarımız ne vücutta geldi, ne de doğdu"⁴⁸.

Mevlâna ölümü sonsuz hayata açılış olarak görüyor. Dünyayı ruhlar için hapisane gibi görüyor. Ölüm felsefesi ile insanlara güven ve umut veriyor. Klasik tekke anlayışının uyuşukluğunu ve miskinliğini Mevlâna'da görmüyoruz. O dünya için çalışmadan yanadır. Âhret için de umut ve aşkla doludur. Bu aşk ve umutu insanlara aşılamağa çalışıyor. Musikiyi, raksı ve güzel sanatları seven Mevlâna çevresine manevî alanda coşkunluğun en güzel örneklerinden birini vermiştir. Ona göre âşık olan, sevgilisine kavuşmaktan korkar mı? İşte ölüm de böyledir. Ölüm olgusu Tanrı katına çıkmak demektir. Ona göre ölüm, sonrasız hayat için yeniden dirilmektir. Mevlâna ölümü kendi ifadesiyle şöyle nitelendiriyor:

"Böylece ecel rüzgârı da âriflere gül bahçelerinden esip gelen rüzgâr gibi lâtif ve hoştur. Ateş, İbrahim'e dış geçiremedi. Çünkü Tanrı seçilmişiydi; onu nasıl ısırabilir?"⁴⁹ "Ölümüm bana can gibi hoş geliyor. Dirilmemle âdeta bir .Ölümsüzlük ölümü bize helâl olmuştur. Azıksızlık azığı bize rızık ve nimettir. Ölümün görünüşü ölüm, içyüzü diriliktir. Ölümün görünüşte sonu yoktur. Gerçekte ise sonsuzluktur.... Bana da ölüm tatlıdır. (Onlar ölmemişlerdir. Rablerinin huzurunda diridirler) âyeti benim içindir. Ey inandığım, güvendiğim kişiler! Beni kınayın ve öldürün. Kuşkusuz benim sonsuz hayatım öldürülmemdedir. Ey yiğit! Hayatım kesinlikle ölümdedir. Ne zamana değin yurdumdan ayrı kalacağım?"⁵⁰

Mevlâna, kimi zaman da ölümlle insanın gerçek özgürlüğüne kavuşacağını söylüyor: "Dünya aslanı av ve rızık arar. Tanrı aslanı ise hür-lük ve ölüm. Çünkü ölümlle yüzlerce hayat görür de varlığını pervane gibi yakıp yandırır"⁵¹.

48 Bak. Mesnevî, C. I, s. 153.

49 Bak. Mesnevî, C. I, s. 68.

50 Bak. Mesnevî, C. I, s. 231-313.

51 Bak. Mesnevî, C. I, s. 316.

Mevlâna, dünya hayatını bir ölüş gibi görüyor. Ölümden sonraki hayatı ise sevinç kaynağı sayıyor: "Dünya da buna benzer. Adetâ uyuyan bir kişinin gördüğü hayâllerdir. Uyuyan sanır ki bu hayâller gerçektir ve sürüp gidecek! Ancak ansızın ecel sabahı geldi mi zan ve hile karanlığından kurtulur. Yerini yurdunu görünce gamlanıp tasalandığına gülmeğe başlar"⁵². "Ben ölüp de tabutumu geçirdikleri zaman benim bu cihanın derdiyle uğraştığımı zannetme! Cenazemi görünce ayrılık ayrılıp diye ağlama Benim sevgilimle kavuşmam o zamandır. Buradan gidişi gördüğün gibi, tekrar gelişi de düşün. Güneş ve ay batmakla eksilmezler ki... Hangi dane vardır ki toprağa ekilip de çıkmamıştır. Niçin insan denilen dane için de kuşkuya düşüyorsun"⁵³ "Ölüm ya da yaşamak... İki de bizim için biçtir. Acemiler gibi tasada değiliz ve kazaya boyun eğiyoruz"⁵⁴. "Bir âşık ölmek üzere idi. Orada bulunan birisi sordu: Ölüm halinde iken nasıl görebiliyorsun, dedi ve cevap şu oldu: Uçuyorum ben... Şimdi benim her tarafım ağız olmuş gülüyor. Yüzlerce ölülerle beraber gülüyoruz. Dudaklardaki tebessümden başka bir gülüşle gülüyoruz"⁵⁵. "Eceli tatlı görenlerin bakışları sarhoştur. Onlara tenin ölümü acı gelmez. Onlar bu kuyunun zindanından çayıra çıkacaklar. Karışık ve zahmetli cihanın gamından kurtulurlar ve hiç kimse hiç olan şeyin kaybolmasından ağlamaz". "O kimseye ölüm nasıl acı gelebilir ki. Yılanların zehri olan yerden çıkarılıp şeker bulunan tarafa götürülüyor, can ve beden kavgasından kurtulup gönül kanatleriyle eysiz, ayaksız uçacak. Tıpkı zindanda hapsedilmiş kimsenin geceleri uyurken gülüstan görmesi gibi..."⁵⁶

Görülüyor ki Mevlâna ölüm kavramını açıklarken umut⁵⁷, güven ve ruhsal güçle doludur. Korkak ve çekingen değildir. Aşkın itici gücü onu sevgiliye kavuşturma özlemi içinde coşturmuştur. Ona göre ölüm sonsuz hayatın gerçek başlangıcıdır. Beden – can kavgasından kurtuluş, dünya hapisanesinden özgürlüğe kavuşma ve huzur âleminde yaşama imkânıdır. Böylece Mevlâna, tasavvuf felsefesine bir canlılık vermiş, uyusukluğu ve tembelliği küçük görmüştür. Ölümün anlamını da kendi felsefesine uygun bir biçimde dile getirmiştir.

MEVLÂNA'DA AHLÂK FELSEFESİ:

Kuşkusuz ahlâk felsefesinde iyi niyetin ve sorumluluk duygusunun önemli bir yeri vardır. İslâm'ın Peygamberi "Yapılan işler niyete

52 Bak. Mesnevi, C. IV, s. 292.

53 Bak. Çeleoi, anılan eser, s. 82.

54 Bak. Çelebi, anılan eser, s. 91.

55 Bak. Çelebi, anılan eser, s. 92.

56 Bak. Çelebi, anılan eser, s. 107-108.

göredir” demiştir. Mevlâna her işte iyi niyetten yana olmuştur. Ayrıca insana cüz’î akıl verildiğini ve insanın türdeşlerine karşı sorumlu tutulduğunu vurgulamıştır. Mevlâna İslâm’ın doğruluk, adalet, hikmet ve acıma gibi ahlâkî değerlerini bize birer çiçek gibi hikâyeler içinde sunmağa çalışmıştır.

Sözün özü Mevlâna Tanrı’ya ahlâk kapısından girilerek kavuşulacağını anlatmak istemiştir. Nitekim Hz. Muhammed de “Ben ahlâkın güzelliklerini tamamlamak üzere gönderildim” buyurmuştur. Başka bir hadiste de “İçinizde en iyiniz ahlâk açısından güzel olanlarınızdır” buyurmuştur. Mevlâna özellikle Mesnevi’sinde, Fihi Mafih’te ve Mecâlis-i Seb’a’da ahlâkla ilgili konulara değinir. Hatta “Edebi olmayan yalnız kendine kötülük etmiş olmaz, belki bütün dünyayı ateşe vermiş olur” demiştir⁵⁸.

Mevlâna aşırı mal tutkusunun karşısında olduğu gibi, tembelliğin ve dilencililiğin de karşısındadır: “O rahmet kapısı hırslarından dolayı bu görmedik dilencilerin yüzlerine kapandı. Zekât verilmeyince yağmur bulutu gelmez, zinadan dolayı da etrafa veba yayılır. İçine sıkıntıdan ne gelirse korkusuzluktan ve küstahlıktan gelir. Kim dost yolunda pervasızlık ederse erlerin yolunu vurucudur, namert olur. Edepten dolayı bu felek garkolmuştur. Yine edepten dolayı melekler suçsuz ve tertemiz olmuşlardır”⁵⁹.

Mevlâna öfke ve şehveti yermiştir: “Öfke ve şehvet insanı şaşı yapar. Ruhu doğruluktan ayırır. Kine gelince gizlenir. Gönülden göze yüzlerce perde iner. Kadı kalben rüşvet almaya karar verince zâlimi, ağlayıp inleyen suçsuzdan nasıl ayrabilir?”⁶⁰.

Mevlâna, daima yardımlaşmadan ve zayıfları düşünmeden yanadır: “İnleyen dolap gibi gözü yaşlı ol ki, can meydanında yeşillikler bitsin. Ağlamak istersen göz yaşı dökünlere acı... Merhamete nail olmak istersen zayıflara merhamet et”⁶¹. Nitekim Hz. Muhammed “Merhamet etmeyene merhamet olunmaz” demiştir.

Mevlâna, dedikoduyu, gereksiz iddia ve tartışmaları da yermiştir: “Ey kişi! Sen bu dünya kuyusunun dibinde hapsedilmiş bir insansın. Tavşan gibi olan nefsin seni nasıl kahretti. Senin tavşan nefsin sahrada

57 Bak. Mevlâna, C. III, s. 337.

58 Bak. Mesnevi, C. I, s. 7.

59 Bak. Mesnevi, C. I, s. 7-8.

60 Bak. Mesnevi, C. I, s. 26-27.

61 Bak. Mesnevi, C. I, s. 65.

ziyiyip içmekte, zevk ve sefa etmekte. Sen ise şu dedi-kodu, iddia ve tartışma kuyusunun dibindedin”⁶².

Mevlâna, dünyada nefsin eğilimlerine köle olmanın, öğünmenin ve büyülenmenin karşısındadır: “Dünyanın lutfetmesi ve yaltaklanması, hoş bir lokmadır ama az ye. Çünkü ateşten bir lokmadır. Ateş gizlidir; zevki meydanda. Dumanı sonunda meydana çıkar. Sen, (ben öğünmeleri yutar mıyım? O tamahından öğüyor, ben onu anlarım) deme! Seni öğen, halkın içinde aleyhinde bulunursa onun etkisiyle gönlün günlerce yanar... O sözler gönlüne dokunur. Onun etkisi altında kalırsın. Övgüden de bir ululuk gelir, dene de bak! Övgünün de günlerce etkisinde kalırsın. O övgü canın ululanmasına, aldanmasına neden olur.... Nefs çok öğüldüğü yüzünden Firavunlaştı. Alçak gönüllü, hor, hakir ol! Ululuk taslama! Elinden geldikçe insan ol, sultan olma... Yoksa bu inceliğin, bu güzelliğin kalmayınca, o seninle düşüp kalkanlar senden usanırlar. Evvelce seni aldatıp duranlar, o zaman seni görünce şeytan adını takarlar. Seni kapı dibinde görünce hepsi birden (Mezarından çıkmış hortlak) derler”⁶³.

Mevlâna, irade gücüne ve sağduyulu davranışlara önem vermiştir. İnsan kendine yenümedığı derecede olgunlaşır. Bunu açıklamak için Hz. Ali'nin başından geçen bir olayı anlatır: Hz. Ali, savaşta karşı taraftan bir münkiri alteder. Düşmanını kılıncıyla tam öldüreceği sırada münkir Hz. Ali'nin yüzüne tükürür. Bunun üzerine Ali, kılıcını vurmaz, kımına sokar. Münkir bu erdemli davranışa şaşar ve nedenini sorar. Hz. Ali de cevap olarak şöyle der: “Ey yiğit, savaşırken sen benim yüzüme tükürünce nefsim kabardı, öfkelenim, huyum harap, berbat bir hale geldi. Öyle bir hale geldim ki, o anda savaşımın yarısı Tanrı içindi, yarısı nefsim için. Tanrı işinde ortaklık yaraşmaz”. Bu cevap üzerine inkârcı kişi, Hz. Ali'nin büyüklüğüne, temizliğine ve iradesine hayran olarak müslüman olmuştur⁶⁴.

Mevlâna, daima nefsin kötülüklerinin yok olmasından yanadır. Nefsin eğitimi aşkı artırır. Böylece de insan Tanrısal gizlere ulaşır. Varlıkta birliği yaşar. İnsan nefsin köleliğinden kurtuldukça özgürleşir ve kendi aslına döner. Bakınız Mevlâna ne diyor: “Ölünüz... Ölünüz... Bu aşkta ölünüz. Bu aşkta ölürseniz gerçek ruha sahip olursunuz. Ölünüz... Ölünüz... Bu ölümden korkmayınız. Bu topraklardan kurtulup

62 Bak. Mesnevî, C. I, s. 108.

63 Bak. Mesnevî, C. I, s. 148-149.

64 Bak. Mesnevî, C. I, s. 297-318.

göklere yükseliniz... Ölünüz, Ölünüz... Bu nefsten ayrılıңыз. Bu nefis bir bağıdır ve siz onun kölesisiniz"⁶⁵.

Mevlâna, bu sözleriyle âdeta tasavvufta çok değer verilen "Ölmeden önce ölünüz" sözünü açıklamıştır.

Mevlâna, ahlâkta sonu mutlulukla bitecek davranışları öğütüyor. İnsanın iyi niyetine, irade gücüne, nefsin köleliğinden kurtuluşuna önem veriyor. İlahî aşkın ağırlığı onun ahlâk felsefesinde de vardır. İnsan ahlâk açısından temizlendikçe Tanrısal aşka yaraşır bir hale gelir.

SONUÇ:

Mevlâna özellikle Divan'ında varlıkta birlik konusunu Tanrısal aşkın coşkunluğu içinde işleyerek tasavvufa canlılık getirmiştir. Mevlâna felsefesiyle Tanrı'da birleşme görünüşü sergileyerek insan hayatına anlam vermiştir. İnsanlar arasında ortak öğeleri dile getirmeye çalışmıştır. İnsanın değerini yüceltmek istemiştir.

Mevlâna, eserleriyle kendinden sonra gelen Türk mutasavvıf şairleri etkilemiştir. Serbest anlayışa yatkın, musikiyi, edebiyatı ve daha başka sanat türlerini seven bir çevrede yetiştiği için usta kalemiyle güzelin tadını okurlarına aktarmıştır⁶⁶. Böylece de Türk sanatının gelişmesinde etkili olmuştur.

Mevlâna İstâm dinine yumuşak bir yorum getirerek insan sevgisinin yayılmasına, dayanışmaya ve bu son dinin içten sevilmesine katkıda bulunmuştur.

Mevlâna insan felsefesine eğilerek bir açıdan felsefi antropoloji yapmış, hayata anlam vermiş ve insanın evrendeki yerini değerlendirmiştir.

Ölüm konusunu umut, güven ve insana güç veren bir yöntemle yorumlamıştır. Böylece hem yaşarken, hem de öldükten sonra insanın mutlu olmağa yaraşır bir varlık olduğunu vurgulamıştır.

Mevlâna, dar düşünce ve tutuculuğa önem vermemiş, vicdan özgürlüğüne saygıdan yana olmuştur. Kendisi gibi düşünmeyenlere de şefkat kucakını açmıştır. "Dinde zorlama yoktur" âyeti uyarınca başkalaşımın vicdanını zorlamak istememiştir. Bu görüş ve etkisi sayesinde müslüman halk, bangi mezhep ve tarikattan olursa olsun yanyana ya-

65 Bak. Çelebi, anılan eser, s. 73.

66 Bak. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 197; Ankara 1966, Firuzanfer, anılan eser, s. 6.

şamlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle bu anlayış gerek Mevlâna'nın çağında ve gerekse Ondan sonra ikiyüzyıl kadar etkisini göstererek hoşgörü ve saygı ortamını hazırlamıştır.

Mevlâna, ilâhî aşkı işlerken insanın Tanrı'nın mâşuku olabileceğini belirterek İslâm felsefesinde yeni bir çığır açmıştır. Böylece Kur'ân'da belirtilen insanın şerefli yaratık olduğu hakkındaki buyruğu yorumlamış ve her şeyin insanda bulunacağını vurgulamıştır.

Mevlâna'nın Divan'ı ve Mesnevi'si çeşitli dillere çevrilmiştir. Böylece Mevlâna yalnızca Doğu düşüncesini etkilemiş değil, Batılılarca da okunmuştur⁶⁷. Bugün dahi Batı'da Mevlâna hayranı insanlar çoktur. Kısacası Mevlâna, etkisi dünyanın çeşitli ülkelerinde görülen insancıl, büyük bir Türk düşünürüdür. Onun felsefesi aradan yediyüz yıldan fazla zaman geçtiği halde birçok insan tarafından okunmakta ve sevgiyle izlenmektedir. Kuşkusuz Mevlâna'nın İslâm felsefesinde önemli bir yeri vardır.

67 Bak., L.W. Carp, Rumi's İnfuluence on Sufism Today, Bildiriler, s. 144-160; Dr. Necla Pekolcay, amlan eser, 108-114.